

כנפיים שבורות

בית המשפט העליון דחה לפני כחודש עתירה נגד החוק שעיגן את הפטור מלימודי ליבה במוסדות החינוך החרדיים, והצית מחדש את הוויכוח בנושא. האם ראוי למדינה להתערב בהכרעות תרבותיות וערכיות של קבוצת מיעוט? והאם מניעת לימודים כלליים פוגעת באוטונומיה של הצעירים החרדים ומונעת מהם את האפשרות להתפרנס בכבוד, או שיש בסיס לטענה שבוגרי לימודי התלמוד יכולים לסגור את הפער בפרק זמן קצר?

מרי במדים
סא"ל סמואל בומנדיל מחיל החינוך תוקף את המדיניות הרשמית של צה"ל בלחימה ברצועת עזה

שכפ"ץ קרמי
בית המשפט הרשיע את הרשות הפלשתינית במימון ישיר של טרור, אך ניסיון העבר מלמד שהדרך לגביית פיצויים עוד רחוקה

צדק - משפט, דין והלכה
ראש הדסק המשפטי: ד"ר יהודה יפרח
מערכת: ליאת נטוביץ-קושניץ • עדו רכניץ • זאב קם • איציק וולף
עריכה: עידו פכטר • אברהם שפירא
גרפיקה: דב כריש
לתגובות: mishpati@makorishon.co.il

פרופ' רובינשטיין: "אין בחירה בלי ידיעה מינימלית של האלטרנטיבות. היעדר לימודי הליבה זה אסון גם למערכת החינוך החרדית וגם לילדים עצמם. יש יחס ישיר בין גובה ההכנסה לבין לימודי המתמטיקה, כשלא לומדים מתמטיקה בכלל מובטחים חיים של פיגור כלכלי"

המשך בעמוד 4

דתית וחילונית. חוק חינוך ממלכתי שנחקק ב־1953 מגדיר את מטרות החינוך הממלכתי, ובהן קידום התפתחות התלמיד, הצורך בשוויון הזדמנויות, הנחלת ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית וחינוך לזכויות אדם, שמירת החוק וסובלנות. לצורך השגת המטרות הללו מסמיך החוק את שר החינוך לקבוע את 'תוכנית הליבה' – תוכנית לימודים שאמורה לחייב את מוסדות החינוך השונים. אלא שבפועל, לאורך כל השנים לימודי הליבה לא נאכפו במוסדות החינוך החרדי. בספרו 'עלי גשר צר' – החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות, מתאר ד"ר צבי צמרת כיצד מתוך רצונם של בוגרינו וחבריו לשמור על שלום בית עם החרדים ולהימנע מלחצים ציבוריים, נולד הסדר מיוחד עבור 'החינוך העצמאי' – הזרם החינוכי החרדי. בדומה להסדר בדבר גיוס בני הישיבות, גם כאן סבר בוגרינו כי מדובר ממילא בעניין זמני, ובמוקדם או במאוחר החרדיות תעבור מן העולם. כך נותר החינוך העצמאי לעמוד על כנו גם לאחר חקיקת חוק חינוך ממלכתי וזכה במהלך השנים לתמיכה תקציבית ניכרת, ללא שלמשרד החינוך הייתה השפעה על תכני הלימוד (באותה עת דובר בעיקר על זרם החינוך של אגודת ישראל. הזרם הספרדי בחינוך החרדי, 'מעייני החינוך התורני', קם רק

את המדינה להשתתף בתקצוב המוסדות הללו בשיעור של 60 אחוזים ביחס למימון שמעניקה המדינה למוסדות תיכוניים רגילים. למעשה החוק קובע כי המדינה מחויבת להשתתף בתקצוב ה'ישיבות הקטנות' (ישיבות לנערים חרדים בגיל תיכון), גם אם לא יתקיימו בהם לימודי ליבה, הכוללים מקצועות כתנ"ך, היסטוריה, אזרחות וגיאוגרפיה, לצד לימודי שפות, ספרות, מתמטיקה, מרעים וחינוך גופני. על פי הגדרת משרד החינוך, מקצועות אלו הם 'המכנה המשותף' של כלל התלמידים ו"משקפים נכונה את הצרכים ההכרחיים של התלמיד הישראלי הטיפוסי".

טל רפאל

למען שלום בית
הריון על לימודי הליבה במגזר החרדי אינו חרש, וכדי להבינו לעומקו יש לחזור לשנות ה־50, לימי בוגרינו ושלטון מפא"י. במסגרת השאיפה לעבור מגישה מפלגתית לקו ממלכתי בוטלו הזרמים השונים בחינוך, והוחלט על חינוך ממלכתי אחיד הכולל שתי מגמות –

"ר"
ק אני לא רואה מה הניצחון כאן?", הגיב אחד הגולשים באתר 'בחדרי חרדים' לידיעה על אשרור החוק שמעניק פטור מלימודי ליבה למוסדות חינוך חרדיים בבג"ץ. "שחס וחלילה מתוך לימודי האנגלית יבואו לידי עבודה זרה?", הוא תמוה, "העסקנים והמקורבים יסתדרו. האזרח הפשוט יגלה בגיל 30 שהוא צריך לפרנס אבל אין לו את הכלים הכי בסיסיים".
גולש אחר ענה לו: "בגיל 30 אין להם כלים בסיסיים לחיי חומר בעולם חולף, אבל יש להם כלים בסיסיים לחיים רוחניים בעולם הנצחי: הפרנסה משמים, ומי שיש לו אחריות מספיקה לפרנס את בני הקב"ה מסייע בידו".
מגיב נוסף התרעם: "יש הרבה מאוד מקצועות חשובים שלא דורשים לימודי ליבה: סופרי סת"ם, סוחרים, שוחטים, סבלים, טפסנים, טייחים, קוטפי פרות. אז שלא יבלבלו את המוח שחרדים לא ימצאו עבודה".
ברוב של שבעה שופטים מול שניים דחה בג"ץ לפני כחודש את העתירה לביטול חוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים, והשאיר למעשה את החוק על כנו. החוק, שנחקק בשנת 2008, מעניק פטור מלימודי ליבה למוסדות חינוך חרדיים בכיתות ט' עד י"ב, ומחייב

יהודה יפרח

ירי בתוך הנגמ"ש

בפרסום רשמי של הצבא תוקף סא"ל סמואל בומנדיל את המדיניות האתית של צה"ל. האם לקצין במדים מותר להגיד הכול? וגם על מינויה של טליה שישון לנשיאת הקרן החדשה לישראל

העמדה הזו יכולה להיות מותקפת בקלות כמקרתיות, סוּזוּן, ציד מכשפות או איך שלא נקרא לזה. אבל בואו נבחן רגע את הסיטואציה. המצב הקיים איננו רק תוצאה של הטיה פוליטית מובנית במערכת המשפט, שלא מרגישה צורך להתנצל כאשר היא קולטת עוד ועוד אנשים עם אותה קומה, אותה בלודית שיער, ו'אותו חיתוך דיבור מה יש לומר'. המצב משקף גם את אולת ידו של הימין, שבמשך שנים ארוכות הצטיין בהוספת עוד דונם ועוד עץ, אך השקיע דרכה פחות בהכשרת והשמת כוח אדם ערכי במערכת הציבורית בישראל. כיום המצב שונה. מוסדות כמו 'מכון שלם', 'המכללה למדינאות', 'פורום קהלת' ו'רגבים' עוד לא הצליחו להטביע חותם ניכר בגיוון התמהיל האנושי של השירות הציבורי, אך זהו רק עניין של זמן. הפרחים שלהם בדרך להפוך לפירות מתוקים שילחלו את היובש ששרר פה בשנות הבצורת הארוכות.

אירור: מושיק גולסט

במובן הזה אני מאמין בכוחות השוק. הארגונים הלא-ממשלתיים הם חלק מהמרקם הדמוקרטי. הם אמונים על יצירת הלחצים והווקטורים שמשפיעים בסופו של יום על עיצוב המדיניות הציבורית. זה נכון בראש ובראשונה כערך דמוקרטי עצמאי, אבל גם מבחינה פרקטית, פעילות נגד בוגרי ארגוני שמאל קיצוני עלולה להפוך לחרב פיפיות ברמות דרישה לחסימת מינויים של בוגרי המוסדות הציבוריים. לכן באופן בסיסי צריך לתת מקום לכולם.

או נכון, חופש הביטוי וחופש העיסוק הם ערכים חשובים מאוד, אבל גם להם יש יוצא מהכלל. כשאנו מדברים על ארגונים לא ממשלתיים, לא כולם מתקיימים על אותו מישור חשוב להבחין בין דם לדם, בין דין לדין ובין נגע לנגע. הכוונה היא לארגונים שאינם פועלים במסגרת דמוקרטית לגיטימית אלא בדרך חתרנית וריאקציונרית. כשמדובר בגופים המעודדים בגלוי קידום חרם על ישראל, ועוסקים בהכפשתה בכל במה בינלאומית אפשרית ובמתן נשק לאויביה המרמים ביותר, אי אפשר לגזור גזרה שווה בינם לבין ארגונים ציוניים. המעורבות העמוקה של הארגונים הנתמכים על ידי הקרן החדשה ביצירתו של דו"ח גולדסטון שכל כולו היה פרויקט אנטישמי אחד גדול, הפכה אותה ללא לגיטימית. על כן, הדרישה שבוגרי הקרן יתווגו כלא ראויים לבוא בקהל בתפקידים מסוימים בשירות הציבורי היא דרישה סבירה. ■

yehuday@makorrishon.co.il

ע"ת"מ (מרכז) 13*07*43567 - איברהים באביקר נ' משרד הפנים, מסתגן סורני שנעצר. ארגוני הזכויות מיסודן של הקרן החדשה עתרו על מנת לשחררו, כשעל כס השיפוט ישבה השופטת מרסקימרום. מבחינה מהותית מדובר בניגוד עניינים, שכן הן העותרים והן השופטת צמחו באותה חממה ומחויבים אידיאולוגית לגוף שהכשיר ומימן אותם.

רונן שובל, יו"ר 'אם תרצו' לשעבר, כתב על כך השבוע ליועץ המשפטי לממשלה יהודה וינשטיין. "מצב אבסורדי זה מהווה קריסה מחלטת של שלטון החוק", כתב שובל. "הוא פוגע פגיעה חמורה בייצוג הציבור וחותר תחת ערכי סובלנות ופלורליזם - וזאת בנוסף להחרבת אמון הציבור במערכת. לא יעלה על הדעת שסוגיות ציבוריות יוחלטו בפורום שיפוט רשמי הצבוע באותו גוון פוליטי רעיוני". על תפקידיה של עו"ד דנה בריקסמן כתב שובל כי "המצייאות שבה בוגרת בית מדרש המטיף להתנגדות לכיבוש, נשלחת לייצג את הציבור - המגוון בעמדתו הפוליטית ביחס להתיישבות יהודית ביהודה ושומרון - בעתירות שנועדו לפגוע באותה התיישבות, היא ניגוד עניינים חריף עד כדי מום של ממש במנהל התקין".

דרישתו של שובל מהיועץ היא להנחות את הפרקליטות למנוע מצב שבו פרקליט שהוא בוגר תוכנית המשפטנים של הקרן מופיע בפני שופט שגם הוא בוגר התוכנית, או בתיק שהקרן או ארגון הנתמך על ידה הם צד בו.

הספר למשפטים של 'האוניברסיטה האמריקאית' בושינגטון, פיתחה מודל כירורגי מדויק שעובד היטב מאז שנות ה-80. עמיתי התוכנית, שניים-שלושה בלבד בכל מחזור, נשלחים לשנה אינטנסיבית וממוקדת עם מלגה נדיבה בושינגטון. בשנה הזו הם יסיימו תואר שני יוקרתי בלימודי משפטים עם התמחות במשפט בינלאומי ובנושא זכויות האדם, בשילוב עם סטאז' באחד הארגונים האמריקנים הגדולים בתחום. בסיומה של השנה מתחייבים הבוגרים לשוב לישראל ולשמש כמשפטנים באחד מארגוני הזכויות בארץ הקודש.

האפקטיביות של התוכנית ניכרת היטב. עשרות המשפטנים שעברו בה התערו הן בארגונים לא ממשלתיים בישראל והן בפרקליטות ובבתי המשפט. בין בוגריה של התוכנית בלטו המשנה ליועץ המשפטי לשעבר עו"ד יהושע שופמן, ובכירת מחלקת הבג"צים לשעבר עו"ד דנה בריקסמן. בוגרים אחרים הגיעו לתפקידי שיפוט בכירים, כמו למשל השופטת מרינה לוי, שופט המחוזי בירושלים משה בהקן, והשופטת דנה מרסקימרום. הסוגיה שאותה צריך לברוק לעומק היא ניגוד העניינים: מה קורה כאשר גוף המומן על ידי הקרן החדשה עותר לבג"ץ, והפרקליט שאמור להגן על עמדת המדינה גם הוא בוגר של הקרן. חמור מכך הוא מקרה שבו גם השופט שאמור להכריע בעתירה הוא בוגר התוכנית. לא מדובר בכפייה תיאורטית. קחו למשל את התיק של איברהים באביקר

והעקרונות האתיים שנוסחו בידי פרופ' אבא בשר והאלוף (מיל') עמוס ידלון, שאותם הוא מגדיר כך: "לפי תפיסה זו יש קדימה מוסרית לחיי חיילינו על פני אורחי האויב". אבל קצין החינוך לא מתבלבל כשהוא תוקף את המדיניות הצה"לית בנימוק מפתיע: "היא הותקפה על ידי כמה אנשי רוח, בעיקר לאחר מבצע עופרת יצוקה".

חבורת הקרן

ומעניין לעניין באותו עניין. טליה שישון, מחברת דו"ח המאזנים המפורסם שנכתב לבקשתו של ראש הממשלה דאז אריאל שרון, נבחרה לאחרונה לנשיאת הקרן החדשה לישראל, במינוי שייכנס לתוקף ביוני 2015. בין שאל הפעילויות הפוליטיות השנויות במחלוקת שבהן השתלבה שישון לאחר פרישתה מפרקליטות המדינה, תפקיד זה הוא המזוהה והצבוע ביותר. על הקשר הסימביוטי בין הקרן החדשה לשירות הציבורי בישראל נכתב לא מעט. תוכנית המשפטנים של הקרן שינתה לא רק את פניה של תעשיית זכויות האדם בישראל, אלא הצליחה גם במבחן התוצאה החשוב ביותר מבחינתה: החרדת בוגרים מחויבים לעמדות מפתח במערכת המשפטית בישראל.

תוכנית המשפטנים של הקרן, הפועלת בשיתוף פעולה עם בית

כתב העת 'מערכות' הוא ביטאון רשמי של הצבא. קצינים בכירים ומומחים צבאיים מפרסמים בו סקירות מעמיקות על נושאים ביטחוניים שונים. בגיליון האחרון (456) פרסם סא"ל סמואל בומנדיל, מפקד מערך הנוער והקהילה בחיל החינוך והנוער, ביקורת מקיפה על הספר 'אתיקה צבאית יהודית' של עדי רבניץ (חבר מערכת 'צדק') ואלעזר גולדשטיין. בומנדיל מתייחס לתפיסה "המקדשת את זכויות הפרט ורואה בהן את חוות הכול", ומצטט את המחברים: "מובן מאליי שתפיסה זו קשה מאוד ליישום כאשר האויב אינו מבריל בין אורח לחייל, שכן האויב יכול לשים בכל טנק ונגמ"ש ילד תמים שאינו מהווה איום בעצמו, ולכן לכאורה אסור לפגוע בו. בדרך זו יעניק הילד חסינות לכל הלוחמים שלצדו. מצב אבסורדי שכזה אינו עולה על הדעת". הקצין מעיר כי "זה בדיוק השלב שבו ב'דיעות ספרים' היו אמורים לדחות את כתב היד של הספר או לשלוח אותו לתיקון יסודי".

אבל מה שמעניין בביקורת הזו זה לא דווקא המתקפה על מחברי הספר, אלא הביקורת החריפה על המדיניות של צה"ל שבו הכותב משרת. "נניח שהמשל קביל וננסה להמשיך את הניסוי המחשבתי הזה", מתפלפל בומנדיל. "מחר בבוקר יקום לנו אויב טרוור, שבכל טנק, בסל הצריח, יניח תינוק. האמנם ברור שמותר לפגוע בלוחמים גם במחיר פגיעה בילד שלצדם?"

"אני רוצה להציע בזהירות, את התשובה הבאה: לא. חד משמעית לא. מדוע? מפני שזה יהיה לא מוסרי. והשפל המוסרי שאליו מידרדרים אויבי איננו יכול להכתיב את הרף המוסרי שלך עצמך. מחר בבוקר ניתן להמשיך ולהציב תינוקות בכל מיני מקומות, ברכבו האישי של נסראללה, במטוסים הנושאים חימוש לא קונבנציונלי. מהיכרותנו עם חמאס, וראינו עדויות במהלך מבצע צוק איתן, הוא נוהג לפתוח גני ילדים מעל מחסני תחמושת... מאגרי רקטות ופירי מנהרות נמצאו גם בסמיכות מבעיתה לבתי ספר של אונר"א ולבתי חולים. מה היינו אמורים לעשות בנוגע למקומות האלה? לפוצץ את כולם ללא התראה?"

סא"ל בומנדיל מודע לכך שדבריו מתנגשים חזיתית לא רק עם עמדת מחברי 'אתיקה צבאית יהודית', אלא גם עם המדיניות הרשמית של צה"ל

ניסן צור

איראן

משחק מסוכן

נפתח משפט של פעילת זכויות אדם המואשמת בהפרת חוקי האסלאם, לאחר שנכנסה למשחק כדורעף של גברים. בקהילה הבינלאומית לוחצים לשחררה

גונצ'ן גבאמי, פעילת זכויות אדם בריטית-איראנית בת 25, התייצבה השבוע בבית המשפט בטהרן לפתיחת משפטה, לאחר שהואשמה כי הפרה את חוקי האסלאם הנוקשים הנהוגים במדינה. על פי כתב האישום, גבאמי נכנסה יחד עם כמה מחברותיה לאצטדיון 'אזאדי' בטהרן בשעה שהתקיים בו משחק כדורעף גברים, ובכך הן עברו על החוק האיראני האוסר על נשים להיכנס לאצטדיון ספורט כאשר גברים משחקים בו.

מעצרה של גבאמי, שבילתה עד כה למעלה ממאה ימים בכלא בטהרן, מתוכם 41 יום בכידור, עורר סערה בקהילה הבינלאומית. במהלך ביקורו של נשיא איראן, חסאן רוחאני, בניו-יורק בשבוע שעבר, התקיימה הפגנה של פעילי זכויות אדם שנשאו תמונות של גבאמי ודרשו לשחרר אותה מהמעצר. בנוסף, למעלה מ-600 אלף בני אדם חתמו על עצומה אינטרנטית דומה.

גם ראש ממשלת בריטניה, דייוויד קמרון, דרש מהנשיא האיראני לשחרר את פעילת זכויות האדם העצורה, במהלך פגישה בין המנהיגים בחודש שעבר. עם זאת, עד עתה מטרכים האיראנים להתרגש מהבקשות וטוענים כי גבאמי הפרה את הקוד האסלאמי הנהוג במדינה, הקובע כי לנשים אסור להתערב עם גברים במהלך אירועי ספורט.

כיום נמצאת גבאמי בתא רגיל עם אסירות נוספות, ובימים האחרונים היא פתחה בשביתת רעב במחאה על מעצרה. הרשויות בטהרן מכחישות כי מעצרה של גבאמי וההחלטה להעמידה לדין נבעו רק מהביקור באצטדיון, ובכתב האישום היא מואשמת ב"תעמולה נגד המשטר האיראני". אם תורשע צפויה גבאמי לעונש מאסר ארוך.

מפגינה בפולין נושאת את תמונתה של גונצ'ן גבאמי
צילום: EPA

לא מצאו בדף האינטימי תוכן שאינו הולם פייסבוק
צילום: AFP

פולין

פני השנאה

דף פייסבוק שנפתח לאחרונה על ידי צעירים פולנים מפרסם דברי שטנה אנטישמיים. פייסבוק מסרבת למחוק אותו

דף פייסבוק חדש, הנושא את הכותרת "דה'לגיטימציה של היהדות בפולין", נפתח לפני מספר שבועות על ידי כמה פולנים. מנהלי הדף מעלים אליו מדי יום אמירות אנטישמיות וכתבות שטנה שקריות נגד ישראל והיהודים. בין היתר נכתב בדף כי "על פי הצהרתו בטלוויזיה הפולנית של שמועון שורמי, מנהל התיאטרון היהודי בפולין, חיים כיום ארבעה מיליון יהודים בפולין, השולטים על התקשורת, הממשלה, התרבות והכלכלה". שורמי, אגב, נפטר בחודש יולי האחרון. עוד טוענים עורכי העמוד כי "היהודים אומרים כי 3.4 מיליון יהודים נרצחו באושוויץ, כלומר מאה אחוזים מיהודי פולין לפני המלחמה! הנתונים הברזים האחרונים מוכיחים כי רק 110 אלף יהודים נרצחו באושוויץ. כל האחרים היגרו לברית המועצות לפני המלחמה וחזרו לפולין אחריה, רק כדי לערוך רשימות של הפטריוטים הפולנים ולהעביר את השמות שלהם לרשויות ברית המועצות כדי שיחסלו אותם".

ההסתה לא נגמרת בדיווחים השקריים. במאמר נוסף שפרסמו עורכי העמוד נאמר כי היהודים מתכוונים להשתלט בקרוב על ארמון הוואוול בקרקוב, אחד האתרים החשובים והמפורסמים בפולין שבו קבורים גדולי האומה הפולנית, ובהם הנשיא לשעבר לך קצ'ינסקי, שנהרג בהתרסקות המטוס בסמולנסק בשנת 2010. "הקונגרס היהודי העולמי בניו-יורק דורש להחזיר לרשות היהודים את ארמון הוואוול, מאחר שלטענתם הוא נבנה מכספי יהודים. הדרשה הזו נתמכת על ידי ממשלת ישראל", נכתב בדף.

מיליוני אמריקנים נרשמו לקבלת פיצוי
צילום: shutterstock

מופיעות גם כתבות הסתה נגד פוליטיקאים פולנים, בהם הנשיא המנוח קצ'ינסקי ואחיו ירוסלב, המשמש כיום כראש האופוזיציה, בטענה כי "הם משתפים פעולה עם היהודים". עורכי הדף גם טרחו להעלות תמונה של קצ'ינסקי חבוש כיפה במהלך טקס הדלקת נרות חנוכה בקהילה היהודית בפולין.

אווה טז, ישראלית בעלת אזרחות פולנית, הבחינה בדף האינטרנט והודיעוזה. היא פנתה לפייסבוק ולרשויות בפולין בתלונה על התוכן האנטישמי, אולם לדבריה כל פניותיה נדחו או נתקלו להתעלמות.

"נתקלתי בדף הזה לראשונה בעמוד הפייסבוק של אזרחי פולין החיים בישראל", מספרת טז. "אחד החברים בעמוד העלה את הקישור לדף, וביקש שנגיש תלונה לפייסבוק. לאחר כמה ימים הדף נעלם, אך מאוחר יותר חזר שוב. ההיענות להגיש שוב ושוב תלונות לא הייתה גבוהה במיוחד, וכנראה שזה לא בדיוק הטריד את פייסבוק. כל השנים אהדתי את פולין ואף חשבתי לרכוש שם דירה לצורך ביקורי הרבים שם. פעמים רבות גם עודדתי את מכריי לנסוע לפולין והשמעתי מילים חמות על הפולנים, אבל דף הפייסבוק הזה ניער אותי. קשה לי לראות אמירות אנטישמיות בלי יכולת להגיב, ויותר מכך אני מתביישת שיש עדיין פולנים כאלה, ועוד צעירים".

"פניתי לפייסבוק ודיווחתי על דף שטנה", ממשיכה טז, "אך הם דחו את הפנייה בטענה שלא מצאו בו תוכן שאינו הולם. או שהם אנטישמים בעצמם או שהם לא יודעים לקרוא פולנית. לפני כשבועיים כתבתי גם מייל מחאה באנגלית למשרד ראש ממשלת פולין אך טרם קיבלתי תגובה כלשהי". עורכי הדף בחרו שלא להשיב לפניותינו.

ארה"ב

בול פגיעה

חברת המשקאות רדיבול תפצה את קהל הלקוחות שלה, לאחר שנתבעה על פרסום כוזב

רדיבול תיתן לך כנפיים? לא ממש. בנג'מין קרטרס, תושב ארה"ב, תבע בחודש אוגוסט האחרון את חברת משקאות האנרגיה המפורסמת 'רד בול', ודרש פיצויים בסך 13 מיליון דולר. טענתו היא כי החברה לא עמדה בהבטחה המופיעה בכל הפרסומות שלה, "להעניק כנפיים" למי ששותה את המשקה.

קרטרס תבע את רדיבול בגין פרסום כוזב, משום שלדבריו לאחר עשר שנים רצופות שבהן מאות פחיות רדיבול לא צמחו לו 'כנפיים', והוא לא נהנה מביצועים אתלטיים או אינטלקטואליים משופרים. בנוסף הוא טען כי החברה הטעתה בכוונה את הלקוחות וגרמה להם להשקיע סכומים גדולים לאורך השנים במשקה האנרגיה, מתוך אמונה כי הדבר יסייע להם להשיג יתרון על אחרים שאינם שותים את המשקה. "ההתנהגות המטעה ושיטות השיווק והפרסום של רדיבול הן כוזבות", נאמר בכתב התביעה.

לאחר כחודשיים של דיונים בין עורכי דינו של קרטרס לנציגי רדיבול הממוקמת באוסטריה, הגיעו הצדדים להסכם פשרה שבמסגרתו נקבע כי כל מי שרכש פחית רדיבול בארה"ב בין השנים 2002-2014 יזכה לפיצוי בסך 10 דולרים, או לחילופין יוכל לקבל מוצרים של החברה בשווי 15 דולרים. ראשי החברה הודיעו כי תיפתח קרן מיוחדת שבה יופקדו 6.5 מיליון דולרים שיחולקו בין התובעים. בנוסף התחייבו ראשי רדיבול לעדכן את הפרסומות העתידיות שלהם, כך שהלקוחות הפוטנציאליים יבינו כי גם אם הם ישתו את המשקה באופן תדיר, לא באמת יצמחו להם 'כנפיים'.

זמן קצר לאחר פרסום הפשרה שאלה הגיעו הצדדים פתחה רדיבול אתר אינטרנט מיוחד, שבו יכול להירשם כל מי שרכש את משקה האנרגיה ב-12 השנים האחרונות. בתוך מספר ימים נרשמו באתר מיליוני אמריקנים, וכתוצאה מהעומס הרב האתר קרס כמה פעמים. בעקבות הכמות העצומה של דורשי הפיצוי, הסכום הסופי שיוענק לכל אחד מהם צפוי להיות נמוך יותר.

"רדיבול החליטה להגיע לפשרה מתוך מטרה למנוע את העלויות והזמן שתדרוש התדיינות משפטית. עם זאת, רדיבול תשמור על שיטות השיווק שלה, והתיוג שלה תמיד היה מדויק ואמיתי. אנו מכהישים כל אשמה או אחריות", אמר דובר מטעם החברה. ■

כנפיים שבורות

המושך מעמוד השער

בשנות ה-80 עם הקמת תנועת ש"ס. צמרת מציין כי פקידים במשרד החינוך שניסו למחות על העניין הושתקו על ידי גורמים פוליטיים.

46 שנים חלפו מאז שנחקק חוק חינוך ממלכתי, עד ששאלת לימודי הליבה עלתה לסדר היום הציבורי. בשנת 1999 הוגשה העתירה הראשונה בנושא לבית המשפט העליון. את העתירה יזמה מפלגת 'שינוי' בראשותו של טומי לפיד, שבאותה שנה התמודדה לבחירות כשהיא נושאת את דגל המלחמה בכפייה הרתית. בעתירה נטען שהמדינה הפרה את חובתה החוקית לקבוע תוכנית לימודים לבתי הספר החרדיים. בית המשפט הורה למשרד החינוך לפרסם בתוך 30 יום חוזה מנכ"ל ובו תוכנית יסוד למוסדות החינוך החרדיים. הזמן חלף והמדינה לא עמדה בחובתה, מה שהביא שנתיים לאחר מכן לעתירה נוספת.

הפעם הוגשה העתירה מטעם ארגון המורים בבתי הספר העל-יסודיים, על רקע קיצוצים נרחבים שהתרחשו אז במערכת החינוך. כתוצאה מהקיצוצים הללו פוטרו אלפי מורים, הופחתו אלפי שעות לימוד שבוועיות, מגמות נסגרו ועוד. בעתירתו טען ארגון המורים שתקצוב המוסדות החרדיים שאינם מקיימים את תוכנית הליבה פוגע בעקרון השוויון, שכן הוא מתבצע על חשבון המוסדות הפועלים על פי דין.

בפסק הדין שניתן בשנת 2004 נקבע כי למשרד החינוך אין סמכות להודים כספים למוסדות שאינם עומדים בתוכנית הליבה ואינם מקיימים את תכליות חוק חינוך ממלכתי. לכאורה בכך היה אמור להיפסק המימון הממלכתי למוסדות החרדיים, אלא שהמדינה ביקשה זמן נוסף לצורך יישום תוכנית הליבה, מתוך רצון לפעול באופן הדרגתי ולא לגרום לזעזוע בקרב המוסדות שהסתמכו על התקציב הממשלתי. הוחלט על פרק זמן של שלוש שנים, שלאחריהן מי שלא יעמוד בקריטריונים תקציבי יופסק.

פגיעה ביכולת לבחור

שלוש השנים חלפו ודבר לא השתנה. במוסדות החינוך החרדיים המשיכו לפעול כרגיל, ללא לימודי ליבה. ארגון המורים והמרכז לפלורליזם יהודי של התנועה ליהדות מתקדמת עתרו שוב לבג"ץ, בתביעה להחיל את לימודי הליבה במגזר החרדי. הפעם מתחו השופטים ביקורת על משרד החינוך שלא ניצל את פרק הזמן שניתן לו, ולא קידם במהלך השנים את תוכנית הליבה בחינוך החרדי. בית המשפט עמד להוציא צו לשנת הלימודים ה'תשס"ט, שיורה למשרד החינוך להימנע מתמיכה

ממשלתית למוסדות שאינם מקיימים את תוכנית הליבה. ואולם, סמוך למועד מתן פסק הדין אושר בכנסת 'חוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים', הקובע תקצוב ממשלתי למוסדות תרבותיים ייחודיים – כלומר מוסד ש"ניתן בו חינוך שיטתי, הכולל לימודי קודש יהודיים בלבד", ללא כל דרישה של יישום תוכנית הליבה.

כך נולד החוק המדובר, שכונה על ידי השופט יצחק עמית בפסק הדין הנוכחי "ישראלוף". בפסק דינו כתב עמית כי "החוק 'הלבין' מצב זה (איי-אכיפת חוק חינוך ממלכתי במגזר החרדי, ט"ר) בדרך של חקיקה ראשית, בכך ששינה את הגדרתן של הישיבות הקטנות ממוסדות מוכרים שאינם רשמיים למוסדות תרבותיים ייחודיים... למעט שינוי ההגדרה, אכן לא השתנה בשטח דבר ומה שהיה ממשיך להיות, אך הפעם שלא תוך הפרת חוק, אלא תוך התאמת החוק למציאות של הפרת החוק בעבר". במילים אחרות, החוק נתן גושפנקה למציאות שהתקיימה פה מאז ומעולם.

לא חלף זמן רב ממועד חקיקת החוק החדש, ועתירה נוספת הוגשה לפתחו של בית המשפט, בבקשה לפסול את החוק. העותרים טענו כי תוכנית הליבה מהווה כסיס של ידע וערכים המאפשרים לאדם לממש את הפוטנציאל שלו להשתלב בחברה ולחיות בה בכבוד. לדבריהם, החוק מונע מצעירים חרדים רכישת מיומנויות מקצועיות שסייעו להם בעתיד, כך שדרכי היציאה מהחברה החרדית סגורות בפניהם והאוטונומיה שלהם בקביעת מסלול חייהם נפגעת.

בין מגישי העתירה היה פרופ' אמנון רובינשטיין, מרצה וחוקר בבית הספר 'רדיוניר' למשפטים במרכז נגעה לאוטונומיה של הילדים, שכאשר הם יגיעו לבגרות הם יוכלו לבחור בדרךם, הוא אומר. "אין בחירה בלי ידיעה מינימלית של האטרנטיבות. אין בחירה בלי דעת אנגלית, מתמטיקה, מחשבים. היעדר לימודי הליבה זה אסון גם למערכת החינוך החרדית וגם לילדים עצמם. כך, למשל, לפי כל הפרסומים יש יחס ישיר בין גובה ההכנסה לבין לימודי המתמטיקה. כשלא לומדים מתמטיקה בכלל מובטחים חיים של פיגור כלכלי".

בין המשיבים לעתירה היה הרב עקיבא מאיר, סטודנט למשפטים בקמפוס החרדי בקריה האקדמית אונו, המצוי בימים אלה בעיצומם של הלימודים לקראת מבחני הלשכה. מאיר החל ללמוד משפטים בגיל 30 לאחר שנים ארוכות בישיבה. מאז שנתנו בבית הספר היסודי הוא לא למד אנגלית ולא פתר תרגיל בחשבון. במסגרת מסלול מיוחד בקמפוס החרדי הוא עבר קורס מזורז של שלושה חודשים שנועד להכין אותו לתואר ראשון, עם השלמות נוספות בהמשך הלימודים.

"למעשה אנחנו הצד הכי רלוונטי לעתירה", הוא אומר. "אנחנו ההוכחה

הנגדית לטענת העותרים כי אדם שלא למד מעולם לימודי ליבה לא יכול להתקדם ולהגיע להישגים". לדבריו, הוא וחבריו לא חשו בקושי מיוחד להשלים את הלימודים בגיל מאוחר. "עברנו את זה בהליכה, ברמות של ציונים גבוהים – בין 90 ל-95", הוא מעיד. "רמת הלימודים וקצב הלימוד בישיבות מקלים מאוד על תפיסת הלימודים בעתיד ויוצרים הכנה עמוקה שלהם. ברור שאדם שלמד מגיל צעיר את כל הנושאים במשפט העברי, שוחה הרבה יותר טוב בחומר ממי שזה המפגש הראשון שלו עם אותן סוגיות".

בשנה האחרונה שימש מאיר כעוזר משפטי בבית המשפט המחוזי בתל-אביב, לאחר שגבר במכרו על עשרות מתמודדים. שני המשיבים הנוספים שהצטרפו לעתירה מהווים אף הם דוגמה לאנשים שהצליחו להתקדם מקצועית למרות היעדר לימודי הליבה. אחד מהם רואה חשבון המשמש מרצה בתחום, והשני מהנדס בתפקיד בכיר באחת מהתעשיות הביטחוניות של ישראל.

לתת צ'אנס

ואולם, לא כולם מתרשמים מהדוגמאות להצלחה מקצועית מאוחרת של בחורי הישיבה לשעבר. זמני (זלמן שניאור) קובלקין, חסיד לשעבר, יצא בשאלה בגיל 16. הוא ושלושה מחבריו, אף הם חרדים לשעבר, הצטרפו כעותרים לעתירה הנוכחית. "הטענה הרווחת במגזר החרדי היא 'אנחנו בחורים פקחים, אנחנו לומדים כל היום גמרא, ברגע שנתיישב לעשות בגרות – נצליח תוך רגע'. זה קשקוש", הוא פוסק. "יש אנשים מוכשרים שיהיו מסוגלים לעשות את זה, הרוב הגדול לא כאלה. לימודי משפטים הם לימודים קלים יחסית לבחור ישיבה, זה

שור שנגח את הפרה. אבל האם הם יצליחו ללמוד רפואה? סטטיסטיקה? אני לא מכיר הרבה רואי חשבון חרדים. לעומת זאת אני מכיר הרבה עורכי דין".

קובלקין עצמו נתקל בקשיים לא מעטים כאשר ניסה להתקדם בצבא. על אף הישגיו והמלצות מפקדיו, הוא ניצב בפני משוכות גבוהות בעקבות נתוני ההשכלה הנמוכים שעמם הגיע. קובלקין, שהתחיל את מסלולו הצבאי כ'נער רפול', הצליח בסופו של דבר לסיים בדרגת סרן כקצין הגנה מרחבית, אך זאת רק לאחר מכשולים רבים שנאלץ לעבור בדרך. את המניע שלו להגשת העתירה, הוא מסכם בשתי מילים: "לתת צ'אנס".

"אני מסתכל על האנשים במקום שממנו באתי", הוא מסביר. "יש להם מקצועות מאד ספציפיים לעבוד בהם. סופר סת"ם, מלמד, ראש ישיבה או שוחט. כמה שוחטים צריכים? לאנשים קשה להתפרנס. הם סובלים מזה. הם רוצים לעבוד, אך מגבילים אותם ומפחידים אותם. נראה לך שזה כיף לשבת בישיבה כל היום?"

פרופ' אביעד הכהן, דקאן המרכז האקדמי 'שערי משפט' ופרקליטם של החרדים שצורפו כמשיבים לעתירה, סבור כי ללימודי הליבה משקל מסוים אך לא מכריע. "אין ספק שיש קשר בין רוחב לימודיו של אדם לבין יכולתו להשתלב בשוק התעסוקה", הוא אומר. "אך מכאן ועד המסקנה שאם בחינוך הישיבתי לא ילמדו לימודי ליבה בין הגילאים 12-18 החרדים לא יוכלו להשתלב בשוק העבודה, המרחק גדול. כפי שהוכחנו גם בבית המשפט, חלק מהחרדים משלים בקלות את הפער בגיל מבוגר יותר". הכהן מוסיף עוד עובדה מעניינת: "גם חלק משופטי בית

המשפט העליון בעבר, ובהם השופטים שמחה אסף, משה זילברג ומנחם אלון, לא למדו לימודי ליבה משמעותיים עד שנות העשרים לחייהם".

בסופו של יום, רוב השופטים סברו כי הפגיעה ביכולת ההשתלבות של החרדים בחברה הכללית, הגם שהיא קיימת, לא הוכחה באופן מספק. כך למשל העיר השופט ניל הנדל שאכן לימודי ליבה הם פרמטר להשתלבות בחברה, אך יש עוד מגוון גורמים שמשפיעים על ההשתלבות העתידית כגון התנגדות אידיאולוגית, לחץ חברתי, רצון להישאר בישיבה לצורך פטור מהצבא, קושי במציאת מקומות עבודה המתאימים לצרכי החרדים ועוד.

"נרדמה כי קשה לחלוק על כך שלימודי ליבה תיכונים יוכלו לסייע לנער חרדי שיחפוז בכך להשתלב בעתיד בחיי החברה והמשק", כתב הנדל, "אך נתון זה איננו מספיק לצורכי עתירה זו. העותרים לא הראו באופן משכנע כי הפטור מלימודי ליבה תיכונים, וליתר דיוק: מתן אפשרות לצעירים חרדים לבחור שלא ללמוד לימודי ליבה תיכונים, הוא הגורם אשר מונע מחרדי החפץ בכך את האפשרות להשתלב בחברה הישראלית ובשוק העבודה".

האוטונומיה של הילד

אחת השאלות שפסק הדין עסק בהן הייתה האם מדובר בעתירה פטרנליסטית, כלומר כזו הנובעת מרצון להחליט עבור ציבור מסוים מה טוב עבורו, או שמא מדובר בעניין הנוגע לחוסנה של כלל החברה. נשיא בית המשפט העליון, אשר גרוניס, קבע שמדובר ב"עתירה פטרנליסטית חריגה", והשופט הנדל סבר כך אף הוא. "העותרים עצמם אינם מנהלים כיום אורח חיים חרדי ואינם שולחים את ילדיהם

לא על המשפט לבדו

מוסכם כי המשפט איננו מסוגל לתת פתרון מושלם לבעיות המובאות לפניו. לשם כך קיימים בהלכה ערוצים נוספים

צילום: מרים צחי

איסור מוסרי לבטל עסקה שסוכמה בעל פה. יריד ארבעת המינים

המודרני מטיל חיוב משפטי וכספי. גם בבתי הדין ישנה מסורת של פיצוי כספי מסוים בחלק מהמקרים האמורים (כגון כאשר יש חיוב בדיני שמים).

ניתן להציע שההנחה המסתרת מאחורי חובות לא משפטיים אלה הוא שאכן המשפט איננו יכול לתת פתרון שלם לכלל הבעיות החברתיות. כך למשל, המשפט איננו יכול לכפות על אדם להתחרט באמת על מעשיו ולבקש סליחה מהנפגע. אפשר אולי ליצור תמריצים שונים לכך, אבל אלה דווקא יפגעו באותנטיות של המפגש הבידאישי, כשהו ייעשה תחת השוט המשפטי. באופן דומה, בסוגיות ציבוריות רבות נאמר כבר שהפתרון איננו משפטי אלא ציבורי, ואולי דווקא המשפטי יוציא הרבה הנהוגה במקומותינו הפכה אמירה זו למס שפתיים בלבד. לעומת זאת, שיטה משפטית וחברה שמודעות למגבלות המשפט, יעניקו מקום משמעותי יותר לפתרון ציבורי גם כשאין סנקציה משפטית (כגון המסורת הקיימת בכמה מדינות של התפטרות בעל תפקיד לאחר כישלון חמור, ללא צורך בתהליך משפטי).

לפנים משורת הדין

ערוץ נוסף הוא הטלת חובה לפני משורת הדין, שבעניינה נאמרו דברים נוקבים (בבא מציעא ל, ב): "דאמר רבי יוחנן: לא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה", ומפרשת הגמרא: "שהעמידו דיניהם על דין תורה, ולא עבדו לפני משורת הדין". כלומר, היצמדות קנאית לחוק ללא הבנה שהחוק הוא המינימום ולא האידיאל הרצוי, עלולה להביא להתפרקות החברה.

השאיפה היא לפעול על פי הכתוב בתהלים (עב, אב): "לְשִׁלְמוֹהַ, אֲלֵהֶם מִשְׁפָּטֶיךָ לְמִלְחָה תִּן וְצִדְקָתְךָ לְגֹן מְלָחָה. יִרְוּ עַמְּךָ בְּצִדְקָה וְעַנְיֵיךָ בְּמִשְׁפָּט". וכפי שפירש המלבי"ם: "המשפט הוא כפי הנימוס הקבוע והצדק הוא כפי הענין הפרטי, שלפעמים יטה מקו המשפט לעשות לפני משורת הדין כפי הזמן והמקום והענין והנידון".

שאלת היחס בין החוק והמשפט לצדק והמוסר מטרידה משפטנים מכל העולם. ככלל ניתן לומר שישנה הסכמה שהמשפט איננו מצליח, ואף איננו יכול או אמור, לתת פתרון שלם לבעיות המובאות בפניו. בחינת סוגיה זו במשפט העברי מלמדת על כמה ערוצי התמודדות שחלקם יובאו כאן, במגבלות המסגרת המצומצמת.

רוח חכמים

סוג אחד של התמודדות היא קבוצת החובות הלא-משפטיים, דהיינו חובות שאינם ניתנים לאכיפה. במסגרת זו ניתן למנות את האיסור המוסרי לחזור מעסקה שסוכמה אך לא נחתמה. כך נפסק למשל בשולחן ערוך (חושן משפט רד, ז, וראו עוד שם, א, לגבי קללת 'מי שפרע'): "הנשוא ונותן בדברים בלבד דרי זה ראוי לו לעמוד בדיבורו, אף על פי שלא לקח מהדמים כלום ולא רשם ולא הניח משכון. וכל החוזר בו, בין לוקח בין מוכר, אף על פי שאינו חייב לקבל מי שפרע, דרי זה ממחוסרי אמנה ואין רוח חכמים נוחה הימנו". ישאלו הקוראים את עצמם: האם יש מקבילה כזו בחוק אורח?

לכך ניתן להוסיף את החובה המוסרית המוטלת על החובל לרצות את הנחבל (שו"ע חו"מ כתב, א): "החובל בחברו, אף על פי שנתן לו חמישה דברים, אינו מתכפר לו עד שיבקש ממנו וימחול לו".

ולסיום, קיים גם חיוב 'בדיני שמים', שמופיע במקרים לא-מעטים בהלכה, כגון מה שנפסק בשו"ע (חו"מ שצה, א): "המשסה כלבו של חברו בחברו, פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים". ככלל אפשר לומר שחיוב בדיני שמים הוא קרוב לחיוב משפטי, בכך שהוא חיוב כספי אלא שהוא אינו נאכף על ידי בית הדין.

לא הכלי היחיד

חיובים לא משפטיים אלה מעוררים את השאלה מדוע באמת לא מוטל במקרים אלה חוב משפטי בראיפה. שאלה זו מתחדרת לאור העובדה שבחלק ניכר של המקרים המשפט

המדינה, חייב להיבחן על חומר הלימודים, ואם הישגיו אינם מספקים המדינה יכולה להעבירו למוסד ממלכתי.

שינוי או החמרה

בכל הנוגע לשאלת התקצוב, סבור זמי קובלקין כי נכון להתנות את תקצוב המוסדות בלימודי הליכה. "זה היה ההיגיון של העתירה. אנחנו אומרים לחרדים: 'בואו תלמדו ליבה. לא תלמדו – לא תהיו מתוקצבים'. ב-2003, כשבנימין נתניהו היה שר האוצר, החליטו לקצץ את קצבאות הילדים. היה רעש ובלגן, אך כתוצאה מכך הילודה במגזר החרדי והמוסלמי ירדה. זה מלמד שכשפוגעים לבן אדם בכיס הוא מתחיל לחשוב פעמיים. אתם לא רוצים ללמד ליבה? בסדר, אבל כמו בכל העולם, אנחנו לא נתקצב אתכם".

גם פרופ' הכהן אומר כי באופן אישי הוא נוטה לתמוך בהתניית התקצוב בחובה כלשהי, אך לדבריו, "ניתן להגן גם על עמדה אחרת הגורסת כי מדינה דמוקרטית וחברה רב-תרבותית חייבת לתקצב כל ילד באופן שוויוני, ללא קשר לתוכן הלימודים שהוא לומד (ובלבד שהוא לומד ואינו מסתובב בחובות). קל וחומר כאשר תוכנית לימודיו נגזרת מאורח חייה ומהשקפת עולמו של הוריו".

אחת הטענות שנשמעת מעת לעת בציבוריות הישראלית וזכתה להדים אף בקרב השופטים, היא שבחברה החרדית מתרחשים תהליכים שונים וכי יש לתת לזמן לעשות את שלו. כך כתב למשל השופט הנדל: "מאז קום המדינה חלפו למעלה משישים שנה. המציאות משתנה, במיוחד בשנים האחרונות. נפתחו 42 ישיבות קטנות חרדיות המשלכות לימודי קודש עם לימודי חול. כמו כן נפתחו מסלולי השכלה גבוהה ייחודיים לחרדים באוניברסיטאות ובמכללות, בתחומים כגון משפטים, מנהל עסקים ולאחרונה גם הנדסה וטכנולוגיה... יש לאפשר לזרם החיים לעשות את שלו".

גם השופט עמית הצטרף למגמה זו: "כפייה של תכני לימוד עשויה להיתפס כפטרונות, וספק אם תצליח במישור המעשי בציבור החרדי, שלמרבית הצער, עשוי לראות בכך 'גזירות אנטיוכוס'. המחוקק רשאי להניח לתהליך זה לעשות את שלו ללא 'קיצורי דרך', שבסופו של יום עלולים להאריך את הדרך".

פרופ' רובינשטיין אינו מתרשם מהדיבורים על שינוי. "אני שומע על ניצני השינוי, אבל בפועל אני רואה החמרה. אני רואה בעיות קשות מאוד של יוצאים בשאלה שטיפלתי בהם אישית, שאינם יכולים לעזוב את העדה החרדית משום שהם לא יודעים לקנות בסופרמרקט, לא לקרוא שלט באנגלית, לא להירשם לאוניברסיטה רגילה. שני הדו"חות של מכון טאוב על תעסוקה חרדית והשכלה גבוהה הם דו"חות קשים מאוד. אני מקווה שלמרות הדו"חות הללו, השינויים שמדובר עליהם בעיתונים באמת יתגשמו".

mishpati@makorrishon.co.il

למוסדות חינוך חרדיים", כתב הנדל. "נמצא אפוא שעיקר הפגיעה שנגרמת לדעת העותרים לזכויות יסוד חוקתיות, איננה נוגעת להם עצמם בצורה ישירה. המשמעות היא שהעתירה נגועה מיסודה באופי פטרנליסטי".

לעומתם, השופט אליקים רובינשטיין סבר שהעתירה אינה פטרנליסטית, זאת משום שהיעדר המוכנות לחיים המודרניים בקרב הציבור החרדי גורם לפגיעה בכלכלת במדינה, ומכאן שהוא פוגע בכלל הציבור. השופט עדינה ארבל קבעה לעומת זאת כי גם אם יש ממד פטרנליסטי בעתירה, הרי שהוא לא בהכרח פוגם בצדקתה. "פטרנליזם אינה מילת גנאי... פטרנליזם ברמה מסוימת הנו מקובל ואף צודק", כתבה. "פטרנליזם המופנה כלפי ילדים שונה הוא מפטרנליזם המופנה כלפי האדם הבוגר. האחרון יהיה פחות מקובל וידרוש הצדקה משמעותית יותר". בנוסף העירה ארבל שגם החלטת ההורים השולחים את ילדיהם למוסדות ללא לימודי ליבה אף היא פטרנליסטית מטבעה, שכן הילד אינו מקבל את ההחלטה היכן ילמד בכוחות עצמו.

פרופ' רובינשטיין משוכנע שהפטרנליזם מצוי דווקא בצד השני. "כשקראתי את הטענות על הפטרנליזם חשבתי שאני הווה", הוא אומר. "אם למשל יש עדה רתית שמאמינה בעבודת האם מי שבא לשחרר את העברים הוא פטרנליסטי? אנחנו רוצים שכאשר הילדים יגיעו לבגרות הם יהיו בני חורין להחליט כרצונם. אנחנו בעד האוטונומיה של הילד. הפטרנליזם הוא של עסקני העדה החרדית וראשי החינוך הדתי החרדי שלקחו לעצמם זכות לקבוע את גורל הילדים שם בגיל צעיר מאד".

"אוטונומיה היא דריסטריט", אומר בתגובה עקיבא מאיר. "אם לשיטתם צריך לדאוג לאוטונומיה, שיראו פתיחות ללימודי קודש. באשכולות של הליכה יש תנ"ך, אבל תנ"ך ברמה כזו שאם אדם חילוני ירצה להיכנס לחברה החרדית הוא לא ימצא את ידיו ואת רגליו. לפי הטיעון הזה, הם שוללים מרוב ילדי ישראל את האוטונומיה ואת זכות הבחירה ללמוד לימודי קודש, וכתוצאה מכך את היכולת שלהם להשתלב בעתיד בחברה החרדית אם ירצו בכך".

ראוי לציין ששאלת התקצוב הממשלתי מול לימודי הליכה, חורגת מגבולותיה של מדינת ישראל. בכלגיה למשל, תקציב מוסדות הלימוד מותנה בלימודים כלליים והמוסדות החרדיים במדינה עומדים תחת פיקוח הדוק. זאת ועוד, בחודש מאי האחרון נרשמה עליית מדרגה בנושא, כאשר בית המשפט העליון של בלגיה דחה עתירה של הקהילה החרדית באנטוורפן נגד חוק המחייב גם תלמידים הלומדים בבתי ספר שאינם מוכרים רשמית (ואינם מתוקצבים) ללמוד לימודים כלליים. על פי החוק, כל תלמיד בכל בית ספר, גם כזה שאינו נתמך על ידי

"גם החלטת ההורים לשלוח את ילדיהם למוסד ללא ליבה היא פטרנליסטית". אילוסטרציה צילום: יוסי זמיר, פלאש 90

מאיר: "אנחנו ההוכחה הנגדית לטענה שמי שלא למד מעולם לימודי ליבה לא יכול להתקדם ולהגיע להישגים. עברנו את הבחינות בהליכה, ברמות של ציונים גבוהים – בין 90 ל-95. רמת הלימודים וקצב הלימוד בישיבות מקלים מאוד על תפיסת הלימודים בעתיד ויוצרים הבנה עמוקה שלהם"

פסק נטול שיניים

לראשונה בישראל הכיר בית המשפט באחריותה של הרשות הפלשתינית לפיגועי הטרור שבוצעו במהלך האינתיפאדה השנייה. עו"ד ניצנה דרשן-לייטנר, המייצגת את הנפגעים, בטוחה כי יושגו פיצויים גבוהים, אך גם מודעת לכך שהמדינה תתנגד מטעמים פוליטיים: "כשזה יגיע לשלב המימוש נמצא את עצמנו נלחמים נגד המדינה"

כפל הפנים של ערפאת. השופט דרורי צילום: פלאש 90

אחת מנקודות הציון המרכזיות הייתה פסיקת בג"ץ בשנת 2008, שבה נקבע כי הרשות הפלשתינית אינה חוסה תחת חסינות ריבונית. "רק ב-2008 החל דיון מהותי בתיקים", אומרת דרשן-לייטנר. "בהתחלה היו הליכי גילוי מסמכים ושאלונים וכל מיני הליכים שהתגלו כהליכי סרק, כי הרשות הפלשתינית סירבה לספק כל מסמך או לענות על כל שאלון. היא ראתה בהליכים הללו רק דרך למשיכת זמן. בסוף הגענו להחלטה שאנחנו מדלגים על ההליכים הללו שברור כלל מעניקים לך כלים במשפט האורחי, אבל במקרה הזה גורמים לך להתבוסס עוד ועוד בבוץ הפלשתיני". לדבריה, כדי שניתן יהיה להפוך את הפסיקה התיאורטית על פיצויים עונשיים לפסיקה פרקטית, ובמיוחד אם רוצים להגיע לסכומי פיצויים גדולים יותר מהתשלומים

האחרון. אולם נראה שהסעיפים ששימשו את התובעים ואשר הובילו לקביעת בית המשפט בדבר אחריות שילוחית של הרשות הפלשתינית לפיגועים, עשויים להצמיח סכום פיצוי קטן, יחסית לתביעות אחרות שהוגשו בעבר נגד הרשות הפלשתינית - בארץ ובחו"ל. ככל הנראה, לא די יהיה להוכיח שהרשות הפלשתינית אחראית לפיגועים כמשלחת או כמעסיקה, משום שבמקרה כזה העונש שמוטל על המשלח אינו יכול להיות חמור יותר מן העונש שיוטל על המפגע עצמו.

משיכת זמן

אחת מעורכות הדין הבולטות בתחום התביעות נגד הרשות הפלשתינית היא עו"ד ניצנה דרשן-לייטנר, מייסדת ארגון 'שורת הדין'. בימים אלה היא עוסקת בלא פחות מ-17 תיקי תביעות של נפגעי טרור, בהם תביעת משפחת החיילים שנרצחו בליניץ' ברמאללה, תביעה של ילדי אוטובוס הדמים בכפר דרום ועוד. חלק גדול מן התיקים, אם לא כולם, יידון ככל הנראה באולמו של השופט דרורי. מלבד התיקים שבהם היא עוסקת, שסכום התביעה הכולל שלהם מגיע לכמה מיליארדי שקלים, ישנן תביעות נוספות נגד הרשות, על סכומי כסף לא מבוטלים. לדברי דרשן-לייטנר, בתיקים שבהם היא מטפלת נעשית עבודה יסודית כדי להוכיח ולקבע במסמרות ובראיות ברורות את האחריות של הרשות הפלשתינית, לא רק ברמה השילוחית אלא גם ברמה המבצעית, של ההכוונה המעשית לפיגועים. הליך הגשת התביעות נגד הרשות הפלשתינית עבר דרך חתחתים משפטיים.

כי הוא ידע מה אפיו של הארגון. אולם הצהרות אלו לא מנעו מערפאת לממן את פעילות הארגון. בקביעה זו הסתמך השופט דרורי על מכתב שהועבר בספטמבר 2001 מגדודי חללי אלי-אקצה למרואן ברגותי, ובו ביקשו ממנו לכסות חוב בסך 38 אלף שקלים, ותוספת של 22 אלף שקלים עבור רובי קלצ'ניקוב R-60 אלף שקלים עבור כדורי M-16. "אילו הייתה משמעות להוצאת גרודי אלי-אקצה אל מחוץ לחוק... הרי שהגרודים היו נמנעים מלבקש סיוע כספי מאת הרשות... על כורחך כי הצהרה על ארגון טרור לחוד ומימונם לחוד. זו שוב אחת מן הדוגמאות להתנהגותו כפולת הפנים של ערפאת, כלפי פנים מול כלפי חוץ", כתב דרורי בפסק הדין.

השופט הוסיף כי לפחות לאחר כמה מקרים ראשוניים שבהם הועברו עליידי הרשות כספים ל'מטרות צדקה' בלבד, היה על הרשות להבחין כי הפעילים שהיא מממנת מבצעים פיגועי חבלה הגובים חיי אדם. "בנקודה זו היה על הרשות להפסיק את מימון המפגעים והיא לא עשתה כן". בפסק הדין נקבע עוד כי הרשות הפלשתינית לא עשתה כל שביכולתה כדי למנוע רצח ישראלים על ידי ארגוני טרור שפעלו בשטחה. בהעברת המימון או אמצעי הלחימה לארגוני הטרור יצרה הרשות הפלשתינית סיכון מוגבר לפעילות החבלנית ועל כן, קבע השופט דרורי, הגבירה גם את חובתה לסיכול אותו סיכון. "די בממצא זה, כי הרשות העבירה מימון ונשק לארגוני הטרור, כדי להטיל על הרשות את חובת פיצוי הניזוקים", ציין.

הדיון על גובה הפיצויים שבהם תחויב הרשות הפלשתינית החל ביום חמישי

התובעים טענו כי הרשות הפלשתינית נרשמת באחריות לפיגוע, וזאת משתי סיבות עיקריות: משום שהייתה באמצעות שליחיה ועובדיה לאלימות נגד יהודים ונגד יש"ר אלים באמצעי התקשורת שבשליטתה, ומשום שהעבירה כסף לארגוני טרור.

איציק וולף

מימון ישיר

השופט, משה דרורי, דחה בפסק דינו את טענת האחריות של הרשות כתוצאה מההסתה נגד ישראלים, אך לעומת זאת קבע באופן נחרץ וברור כי הרשות הפלשתינית העבירה בתקופתו של יאסר ערפאת כסף לארגוני טרור, בידיעה שייעשה בהם שימוש לביצוע פיגועים. דרורי, שהסתמך בפסק דינו בעיקר על עדויות מומחים משני הצדדים ועל הרשעת מרואן ברגותי בשורת פיגועים רצחניים, ציין כי "מקובלת עלי העדות כי לאחר מספר פיגועי חבלה, אשר בוצעו על ידי ארגוני הטרור השונים, הסיכוי שערפאת לא ידע כי הכספים שהוא מעביר למי מבין הארגונים או הלוחמים, מיועדים לרכישת נשק וביצוע פיגועי חבלה, הנו אפסי. מכיוון שכך, אין מנוס מן המסקנה כי הרשות העבירה כספים ואמצעי לחימה למי שהיא ידעה שישתמש באמצעים אלו לצורך פגיעה באזרחים ישראלים". לדבריו, ההכרזה של ערפאת בשנת 2001 על ארגון גדודי חללי אלי-אקצה כעל ארגון טרור, מעידה לכל הפחות

משך שנים ארוכות מנסים נפגעי טרור לבצע פעולת תגמול משפטית נגד הרשות הפלשתינית וגורמים מדינתיים אחרים התומכים בטרור נגד ישראלים ויהודים. עד כה טרם נרשמו הצלחות ממשיות בתחום, לפחות בישראל, אך לאחרונה המאזן התהפך. בית משפט מחוזי הכיר באחריותה של הרשות הפלשתינית לפיגועי הטרור שבוצעו במהלך האינתיפאדה השנייה.

ב-25 באוגוסט 2000 יצאה חוליה פלשתינית חמושה ברובים לכביש 443, וחנתה בסמוך לתחנת הדלק שעל אם הדרך. סמוך לשעה 22:30 הבחינו המחבלים ברכב שבו נסעו בני הזוג יניב ושרון בן-שלום, יחד עם שתי בנותיהם הפעוטות אפרת ושחר ואחיה של שרון, דורון סוזרי. המחבלים ביצעו עקיפה, ובמהלכה ירו אש אוטומטית לעבר רכבם של הישראלים. כתוצאה מן הירי נהרגו יניב, שרון ודורון. הבנות הקטנות ניצלו ממוות ונפצעו בלבד, לאחר שאמן גוננה עליהן בגופה.

בני משפחותיהם של ההרוגים הגישו תביעה נגד הרשות הפלשתינית ונגד אש"ף, בטענה כי היו מעורבים בפיגוע הרצחני. הם נקבו בזהותו של אחד המפגעים, אחמד ברגותי, שהיה נהגו ושומר ראשו של מרואן ברגותי, ראש התנועה באותה תקופה ואחד מבכירי אש"ף ברמת השטח הביצועי. לטענתם, ברגותי היה הצינור המקשר להוראות ולהעברת אמצעי לחימה בין מרואן ברגותי לחוליית המרצחים, והוא שסיפק להם את כלי הנשק לפני הפיגוע ואת התשלום לאחריו. חבר נוסף בחוליה היה גם הוא שומר ראשו של מרואן ברגותי.

שיטיון חלקי

על סמך מקורות במשפט האזרחי והעברי קבע בית המשפט כי דמנציה איננה הופכת אדם לפסול דין, ותידרש הוכחה ספציפית למצבו בעת הדיון המשפטי

באותה עת איננה מספיקה. בית המשפט ציין כי גם במשפט העברי מוכר המושג של "עתיים חלים עתים שוטה", כלשון התוספתא בעניין זה: "פעמים שוטה (חולה) ופעמים חלים (בריא) – כל זמן שהוא שוטה הריהו כשוטה לכל דבר, חלים – הריהו כפיקח לכל דבר" (תוספתא תרומות א, ג). הרמב"ם מבהיר: "מי שהוא עת שוטה ועת שפוי... בעת שהוא שפוי כל מעשיו קיימין וזוכה לעצמו ולאחרים ככל בן דעת, וצריכין העדים לחקור הדבר היטב שמא בסוף שטותו או בתחילת שטותו עשה מה שעשה" (הלכות מכירה טז, ה). ממקורות אלו עולה כי כל פעולה שמבצע החולה בנפשו והלקוי בשכלו תיבחן לגופה, בנקודת הזמן הספציפית שבה נעשתה, ורק אז ייקבע אם נעשתה בשעה שהאדם היה כשר לעשותה אם לאו.

חזקת כשרות

דומה כי כלי זה שבו נקט בית המשפט לבחינת כשרותו המשפטית של החולה בדמנציה, אכן מתאים לאופייה ההפכפך של המחלה. יכולות השיפוט וההכנה של החולה במחלה זו בדרך כלל אינן נשללות לחלוטין, לפחות בשלבים המוקדמים של המחלה. אמנם ישנה ירידה בתפקודים אלה, אך היא משתנה מחולה לחולה ומעת לעת. יש לציין עוד כי בית המשפט הבהיר שאף אם שמעון היה מוכרו כפסול דין לא היה בכך לסייע בידו, שכן עקרון יסודי הוא בדיני הכשרות המשפטית שכל אדם מוחזק כבעל כשרות משפטית לבצע פעולות משפטיות, "ולת אדם נשללה או הוגבלה כשרות זו בחוק או בפסק דין של בית משפט" (סעיף 2 בחוק הכשרות). אין להכרוז כזו, גם אילו הייתה מוכרזת, תחולה רטרואקטיבית, ואין היא גורעת מכשרותו המשפטית של אדם בעבר. כל זאת, גם אם האפשרות שכל התנאים לפסילתו כבר היו קיימים בשעת עשייתן של הפעולות המשפטיות. לאור האמור ובהצטרף לנימוקים נוספים, קבע בית המשפט כי לא כל חסוי הוא פסול-דין, וגם אם אדם סובל מהפרעות נפשיות אין בכך כדי לשלול אוטומטית את כושרו לבצע פעולות משפטיות. לפיכך נדחתה עתירתו של שמעון לביטול פסק הדין.

הכותבת היא מנהלת הקליניקה לסיוע אזרחי על פי המשפט העברי באוניברסיטת בר אילן

מעשה בשמעון (שם בדוי) שחויב בבית משפט השלום בראשון לציון בתשלום של כרבע מליון ש"ח, על רקע הפרת הסכם שותפות במקרקעין בינו לבין התובע. סמוך לאחר החתימה על ההסכם חלה שמעון בדמנציה (שיטיון), שבין תסמיניה פגיעה בזיכרון, בחשיבה, בהננה וביכולת השיפוט. שמעון עתר לבית המשפט המחוזי מרכז-לוד, בבקשה לבטל את פסק דינו של בית משפט השלום בראשון לציון. טענתו הייתה כי בשל מחלתו הוא היה למעשה 'פסול דין' בעת הדיון, ולא יכול היה לדאוג לענייניו ובכלל זה ניהול ההליכים המשפטיים נגדו. השופט אהרן מקובר דחה את העתירה, תוך שהוא בוחן את הגדרת 'פסול דין' לעניין ניהול הליכים משפטיים במשפט העברי והישראלי.

שפוי לעתים

בית המשפט המחוזי הבהיר כי בית משפט השלום שבפניו מסר שמעון עדות, ראה ושמע אותו ישירות ובאופן בלתי אמצעי, ולא התרשם כי קיימת בעיה כלשהי במצבו הנפשי או שהוא חסר יכולת הבנה ורצייה. שמעון אמנם הגיש חוות דעת של מומחה, שעל פיה עוד לפני תחילת ההליכים בבית משפט השלום ובמהלכם הוא כבר סבל מהמחלה, אולם חוות דעת זו לא נסמכה על בדיקת מצבו של שמעון באותו מועד ועל התרשמות ישירה ממנו, אלא על מסמכים רפואיים משנים אלה. מאוחר יותר, לאחר מתן פסק הדין בבית משפט השלום, מונה בנו של שמעון כאפוטרופוס שלו, אך גם בהחלטה זו הוא לא הוכרו כ'פסול דין' אלא כ'חסוי' שאינו יכול לדאוג לענייניו, ולא היה בכך כדי להשפיע על כשרותו המשפטית בשאר עניינים. בית המשפט הבהיר כי גם אם הייתה מתקבלת טענתו של שמעון בעניין מצבו המנטלי לא היה בכך להועיל לו, מהטעם שלא כל מחלת נפש מהווה באופן אוטומטי פסלות דין. מה שנחשב מחלה מבחינה רפואית לא מהווה בהכרח מחלה גם בעיני החוק לצורך שלילת כשרות משפטית. הקריטריון הקובע לעניין יכולתו של אדם לנהל את ענייניו המשפטיים הוא מצבו בעת הרלוונטית ולא בזמנים אחרים, וזאת יש להוכיח באופן ספציפי. במלים אחרות, כדי לבטל את פסק הדין הקודם היה על שמעון להוכיח שבאותו רגע שעמד בבית המשפט לא היה כשר לדון. מסירת נתונים כלליים על מצבו

העגלה לפני הסוסים. זאת בשל ההנחה שפסק הדין התקדימי עשוי להוות פתח לתביעות נוספות בסכומי עתק נגד הרשות הפלשתינית, ובעקבות תקדימי העבר המוכיחים כי גורמים מדיניים – בעיקר בחו"ל אך גם בארץ – עושים כל שביכולתם כדי למנוע מהרשות הפלשתינית לקרוס כלכלית.

כך, לדוגמה, חובה של הרשות הפלשתינית לחברת החשמל הישראלית, שתפח עד מאי 2014 לסכום אסטרונומי של למעלה מ-1.5 מיליארד שקלים, לא נגבה על ידי ממשלת ישראל. "חברת החשמל אינה יכולה להמשיך ולשאת מעמסה כבדה זו על כתפיה, זאת כאשר מחד נמנעת מהחברה אפשרות לנתק את החשמל, כלי אכיפה שברשותה על פי דין, המופעל כעניין שבשגרה נגד לקוחות חייבים, ומאידך ממשלת ישראל אינה מקדמת באופן מעשי פתרונות אחרים לגביית החוב באמצעות קיוויו משמעותי או פתרונות מעשיים אחרים", כתב יו"ר חברת החשמל, יפתח רוזינטל, לראש הממשלה בנימוק נתניהו.

אחד הגורמים שנוזק לסייע לפלשתינים, בניסיון להקל להם את המעמסה הכלכלית בשל הצורך בתשלום חובותיהם העצומים, היה הבנק האירופי. הוא שילם כמה עשרות מיליוני שקלים מתוך חובותיה של הרשות לישראל. אולם אפילו האירופים מודעים היטב לכך שהעברת כספים לרשות הפלשתינית כמוה כזריקת הכסף לבור בלי תחתית. דו"ח שפורסם בינואר 2014 על ידי גוף הביקורת על התקציב של האיחוד האירופי קובע, כי בכסף שהועבר לרשות הפלשתינית לא נעשה שימוש ראוי לקידום רפורמות בתחומי הבריאות והחינוך, ובעיקר בשירות הציבורי. על פי הדו"ח, חלק ניכר מעובדי המגזר הציבורי ברשות הפלשתינית קיבלו שכר מבלי שעברו בפועל. אולם העובדות לא בלבול את האירופים. הם ציינו כי אמנם דרוש פתרון לבעיה החמורה של השחיתות ברשות הפלשתינית, אולם קבעו כי בינתיים יש להמשיך ולשלם שכר לעובדים הללו, "כדי למנוע פגיעה ביציבות".

עו"ד דרשן-לייטנר מסכימה להערכה זו ומציינת כי סביר להניח שהמדינה תביע את התנגדותה לתשלומי הפיצויים לנפגעי הטרור מטעמים מדיניים. "אין לי ספק שהמדינה תתנגד לכך. כשזה יגיע לשלב מימוש פסקי הדין נמצא את עצמנו נלחמים נגד המדינה, אבל זו לא תהיה הפעם הראשונה. לא בהכרח תהיה לה אפשרות מבחינה חוקית לעצור את מימוש פסקי הדין, אבל ללא ספק יהיה משקל למה שהיועץ המשפטי לממשלה חושב". ■

mishpati@makorishon.co.il

הרשות שלטה בגובה הלהבות. שוטרים פלשתינים בפעילות נגד חמאס, דצמבר 2001 צילום: AFP

על הנזק הישיר, שעשויים להיות נמוכים למדי, צריך להוכיח הרבה יותר מן האחריות השילוחית של הרשות הפלשתינית. "אתה צריך להוכיח שלרשות הייתה מדיניות של טרור, שהיא כיוונה את אנשיה לרצוח ישראלים ויהודים, שהיא הסיתה לרצח יהודים, שהיא יזמה את הפיגועים ואת האינתיפאדה ותכננה אותם מראש. הרשות החליטה על תאריך שבו היה לה נוח שתפרוץ האינתיפאדה, ליבתה את האש ושלטה בכל הנעשה. כשרצתה הייתה יכולה להוריד את הלהבות וכשרצתה הגבירה אותן".

יש לכם ראיות לכל הדברים האלה? "לכל הדברים הללו יש ראיות. יש לנו מסמכים של הרשות הפלשתינית שנתפסו במוקטעה ברמאללה במהלך מבצע חומת מגן. הם מוכיחים שיאסר ערפאת הורה על ביצוע פיגועים, ושהוא שילם ללוחמים וניהל את הדברים הללו".

מההרשות הפלשתינית? "הכסף נמצא. אפשר לעקוב אחרי כספי המיסים שישראל מעבירה לרשות הפלשתינית, ולעקל אותם בצורה נבונה. לא לעקל מיליארד שקל בבת אחת. אני גם לא בטוחה שנקבל מיליארד שקל בבת אחת, משום שאחרי שנוכיח את שאלת האחריות נברר את שאלת הנזק בבית המשפט ואז יהיה דיון בכל תיק בפני עצמו. כשהדיון הוא על פי התיקים זה פחות מאיים. פה 50 מיליון שקלים, שם 100 מיליון שקלים. גם אם מדובר בסכומים גדולים אני לא ארוץ על הקופה הגדולה. אני אהיה מוכנה לקבל בכל חודש 50 מיליון או 100 מיליון שקלים עד שאגבה את כל הסכום".

בור לא תחתית

למרות האופטימיות שמפגינה דרשן-לייטנר, ייתכן בהחלט שמדובר ברתמימת

הרשות שלטה בגובה הלהבות. שוטרים פלשתינים בפעילות נגד חמאס, דצמבר 2001 צילום: AFP

עו"ד דרשן-לייטנר: "יש לנו מסמכים שנתפסו במוקטעה ברמאללה במהלך מבצע חומת מגן. הם מוכיחים שיאסר ערפאת הורה על ביצוע פיגועים, ושהוא שילם ללוחמים וניהל את הדברים הללו".

**הגיע
מלאי
חדש!**

פתוח בחוה"מ
ערב חג ושישי:
09:30 - 15:00
בכל חוה"מ:
10:00 - 22:00
במוצאי שבת וחג:
עד 22:00

"יריד הספרים בהיכל נוקיה"

7 ספרים ב-100 ₪

ספרי עיון	ספרי תרגום	ספרי מקור
ספרות נוער	ספרי ידע לילדים	ספרי ילדים
ספרי עידן חדש	ספרי פילוסופיה	ספרי פסיכולוגיה
ספרי בישול	ספרי שירה	ביוגרפיות

שעות פתיחה:

חפשו אותנו ב- **f**
"יריד הספרים בהיכל נוקיה"
ייזום והפקה: היחידה בע"מ 050-7800939

ערב חג ושישי: 09:30 - 15:00, בכל חול המועד: 10:00 - 22:00, במוצאי שבת וחג: עד 22:00
היכל נוקיה - יגאל אלון 51 תל אביב (שער 4 צמוד לארומה)